

УДК 81.373.2:811.161.2

Корнієнко І. А., Самар О. В.

ВИВЧЕННЯ ДРАМАТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОНОМАСТИКИ

У статті досліджено значення поняття літературної ономастики, історію розвитку і становлення власних імен; проаналізовано використання власних назв у художньому тексті на матеріалі драматичного твору Лесі Українки “Блакитна троянда”; з’ясовано основні функції оніма та специфіку його зв’язку з позначеннями особи в драматичному творі письменниці.

Ключові слова: літературна ономастика, поетонім, літературний антропонім, топонімія, власна назва, ім’я.

В статье исследовано значение понятия литературной ономастики, историю развития и становления имен; проанализировано использование имен собственных в художественном тексте на материале драматического произведения Леси Украинки “Голубая роза”; определены основные функции онимов и специфика их взаимосвязи с обозначениями лица в драматическом произведении писательницы.

Ключевые слова: литературная ономастика, поэтоним, литературный антропоним, топонимика, имя собственное, имя.

The article examines the meaning of literary onomastics, story development and establishment of proper names, analyzed the use of proper names in fiction based on Lesia Ukrainka drama “Blue Rose”, clarified the basic functions onym and specificity of its relationship with the signification of people in drama essay writer.

Key words: literary onomastics, poetonym, literary anthroponym, toponymy, proper name, first name.

У другій половині ХХ століття літературна ономастика виокремилася як окрема галузь науки. Сьогодні особливо активно досліджують ономастикон багатьох українських письменників, зокрема П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Ю. Яновського, М. Хвильового, В. Дрозда, Яра Славутича, Л. Костенко та ін. Як нова галузь мовознавства, літературна ономастика й досі залишається на периферії лінгвістичних дисциплін, репрезентована переважно в дисертаційних роботах, окремих монографіях, статтях та розвідках. Дослідження ономастичного простору творів українських письменників, незважаючи на численні праці, й досі залишається актуальним [13, с. 48].

У руслі літературної ономастики плідно працювали Л. О. Белей, Ю. О. Карпенко, Е. Б. Магазаник, В. М. Михайлов, О. І. Фоякова та інші вчені.

Оними художнього тексту – це особлива філологічна проблема, оскільки в літературному творі власне ім’я функціонує як важливий та органічний елемент його стилістичної системи, виконуючи активну роль у створенні загальної образності твору [10, с. 58].

Мета статті – доповнити й узагальнити теоретичні відомості про літературну ономастику, з’ясувати характерні особливості функціонування українських художніх поетонімів на основі першого драматичного твору Лесі Українки “Блакитна троянда”.

Для досягнення цієї мети поставлені такі завдання:

- уточнити основні поняття і терміни літературної ономастики (ЛО);
- описати склад та структуру ЛО;
- з’ясувати функціональне навантаження ЛО, ужитих у драматичному творі Лесі Українки “Блакитна троянда”;
- визначити особливості функціонування літературних онімів у першому драматичному творі Лесі Українки.

Теоретичний і практичний інтерес представляє вивчення функцій власних імен у художній літературі. Розділ ономастики, що досліджує специфіку онімів у художніх текстах, виділився в самостійну наукову дисципліну, яку називають літературною, або поетичною ономастикою. Якщо до 1960 року бібліографія з поетичною ономастики обчислювалася десятком наукових досліджень і численними фрагментарними нотатками про поетику власних імен, в основному на сторінках літературознавчих робіт, то на сучасному етапі тільки українською мовою опубліковано понад 1700 спеціальних книг, збірників, журнальних статей, захищено десятки кандидатських і докторських дисертацій.

Підсилення інтересу до вивчення власних імен у художніх текстах пояснюється розширенням досліджень у сфері загальної і приватної поетики, стилістики, мови художньої літератури, лінгвістики тексту. Тривалий час поетична ономастика цікавила дослідників як прикладна дисципліна, затребувана,

як правило, при публікації різних коментарів до художніх текстів, під час укладання словників власних імен до художніх творів [3, с. 83]. Між тим, проблема вивчення власних імен у художніх текстах актуалізувалася і стала розумітися ширше і глибше зазначених вище прикладних завдань. Академік В. В. Виноградов у свій час відзначав, що "...питання про добір імен, прізвиськ, прізвиськ у художній літературі, про їх структури в різних жанрах і стилях, про їх зразки, характерні функції і тому подібне може бути ілюстрований небагатьма прикладами. Це дуже велика і складна тема стилістики художньої літератури" [2, с. 38].

Поетична ономастика сформувалася як самостійна наукова дисципліна зі своїм об'єктом дослідження і власними методами аналізу, перебуваючи в тісному зв'язку із загальною лексикологією, семіотикою, стилістикою, поетикою та лінгвістикою тексту в широкому аспекті [15, с. 83].

Виділення "поетичної ономастики" в самостійну наукову дисципліну передбачає закріплення за нею необхідної системи термінів, співвіднесених з її специфікою.

Традиційно під час аналізу власних імен у художній літературі і персоніфікації художнього образу використовували терміни ім'я або власна назва. Стосовно художніх текстів вони конкретизувалися: ім'я дійової особи, ім'я літературного персонажа, ім'я персонажа.

Зокрема, В. А. Ніконов дає таке визначення: "Ім'я персонажа – один із засобів, що створюють художній образ, воно може характеризувати соціальну належність персонажа, передавати національний і місцевий колорит, а якщо дія відбувається у минулому, то відтворювати історичну правду (або руйнувати її, якщо ім'я вибране всупереч правді)" [9, с. 234]. У цьому визначенні існує тісний зв'язок власного імені художнього твору з суспільством і суспільними умовами, але не уточнюється його специфіка в структурі художнього тексту як самостійної одиниці.

Тривалий час основним терміном для позначення власних імен у художньому тексті був термін літературний антропонім, який указував на "всі без виключення особисті власні імена, що іменують персонажів" [12, с. 152]. Свого часу М. В. Карпенко під літературними антропонімами розуміла лише власні імена, створені автором. Виключалися власні імена реальних історичних осіб, використовуваних у художніх творах як особисті імена персонажів [5, с. 24]. Це обмеження пізніше було зняте. Літературними антропонімами стали називати всі імена власні при номінації персоніфікованих художніх образів. Під час аналізу в художньому тексті топонімів, зоонімів відповідно стали використовувати терміни "літературний топонім", "літературний зоонім".

Необхідний був універсальний термін, який би співвідносився з усіма розрядами власних імен у художньому тексті. У літературній ономастиці таким терміном став поетонім. Цей термін літературознавці вже використали для позначення умовних екзотичних, міфологічних, тобто наділених певним поетичним сенсом власних імен.

Для поетичної ономастики було потрібно розширення смислового вмісту терміну поетонім. У "Словнику ономастичної термінології" подано таке його тлумачення: "Поетичне ім'я (поетонім) – ім'я в художній літературі, що має в мові твору, окрім номінативної, характеризуючу, стилістичну й ідеологічну функції. Як правило, належить до категорії вигаданих імен, але часто письменник використовує реальні імена або комбінацію тих і тих" [10, с. 109].

Поетоніми набувають свого розвитку у другій половині ХХ ст. Їх досліджували такі вчені як Б. М. Ажнюк [1], О. Ю. Карпенко [6] та ін. В. М. Калінкін [4] запропонував термін "поетонім" для позначення онімів художнього тексту.

Зовнішня звукова характеристика поетонімів, як і інших власних імен, безперечно, співвідносить їх із номінальною лексикою. Не настільки значні відмінності між поетонімами й апелятивами на словотворчому і граматичному рівнях. Проблема виникає у визначенні понятійності або смислового змісту власних назв узагалі й поетонімів зокрема.

Існують різні наукові обґрунтування щодо наявності або відсутності у власних імен смислового змісту, значення. Історію питання розкрито в монографії О. В. Суперанської "Загальна теорія власного імені" [13]. Зокрема, під час визначення смислового змісту власних імен виокремлено такі підходи:

1) власні імена не володіють лексичним значенням, що принципово відрізняє їх від лексично значущих імен (В. Рассел, А. Гардінер, О. Ахманова та ін.). Основною функцією власних імен потрібно вважати називну, номінативну. Власні імена тільки називають денотат, але не приписують йому ніяких властивостей, оскільки наявність значення робило б оніми менш прозорими;

2) власні імена володіють значенням, але тільки в мові, тоді як на рівні мови їх розглядають як семантично порожні знаки (О. Есперсен, А. Петерсон, С. Курилович, А. А. Уфімцева, Н. Д. Арутюнова та ін.);

3) власні імена наділені значенням як у мові, так і на рівні мови, але це значення відрізняється від значення прозивних імен (Л. В. Щерба, О. В. Суперанська та ін.). У художніх текстах поетоніми зберігають ті ж ознаки, які властиві всім власним іменам на рівні мови і мовлення. У той же час є і принципова відмінність. Поетоніми функціонують в умовах специфіки художнього тексту, виконуючи авторський задум у реалізації ідейно-естетичних та інших завдань, що дає підставу говорити про їх актуалізацію стилістичних можливостей на змістовному рівні [13, с. 85].

Зміст або значення поетонімів представляє складний комплекс лінгвістичних і екстралінгвістичних характеристик. Увесь зміст поетонімів повинен розумітися через художній опис денотата (образу) в поетичному тексті.

Здебільшого дослідники поетичної ономастики обмежувалися описом поетонімів одного або декількох художніх творів, що не вимагало обґрунтувань принципів класифікації власних назв художніх творів. Об'єктивна класифікація поетонімів повинна спиратися на розробленість теорії поетичної ономастики. Класифікуючи поетоніми, слід урахувувати, щоб "...семантичне угруповання літературних антропонімів відображало специфіку саме цих останніх, а не тих слів, від яких вони утворені" [7, с. 54].

Можливі різні підходи до загальних принципів класифікації поетонімів. Наприклад, з позицій образної характеристики і сюжетного функціонування поетоніми можуть бути розбиті на великі розряди. Можна в одну групу включити поетоніми, які безпосередньо задіяні в художньому тексті як засіб виділення та подальшої характеристики в розкритті змісту твору: імена головних і другорядних дійових осіб, назви місць дії та ін. У другу групу ввійдуть поетоніми, які опосередковано беруть участь у розкритті змісту художнього твору, побічно вживаються для загальної образної характеристики: історичні власні імена при порівнянні, описі, імена літературні, а також інші власні імена, які в контексті художнього твору створюють своєрідний "культурний" фон твору, який необхідно враховувати під час загальної оцінки художнього тексту.

Безсумнівно, що для поетичної ономастики найбільший інтерес викликає перша група поетонімів, але не враховувати специфіку другої групи також неможливо, оскільки без цих поетонімів буде втрачена та частина ономастичного простору, яка необхідна як додаткове джерело для повноти інформації.

Можлива класифікація поетонімів з урахуванням їх ролі в образній характеристиці, найчастіше у процесі аналізу поетичних антропонімів. На думку М. В. Карпенко, усі поетоніми поділяються на дві групи: 1) ті, що прямо характеризують; 2) ті, що опосередковано характеризують. Дослідниця доходить висновку, що третьої групи, до якої належали б нехарактеризуючі імена, у художньому творі не повинно бути [5, с. 24]. За межами запропонованої нею класифікації поетонімів залишаться імена історичних осіб.

Аналізуючи бінарні опозиції власних імен в ономастичних полях художнього твору, О. І. Фоякова групує поетоніми за такими основними позиціями:

а) за специфікою денотативного значення власних назв у загальних іменниках національної мови і в ономастичному просторі художнього тексту (тобто опозиція типу антропоніми – топоніми, топоніми – урбаноніми, особисті імена – прізвища, власні імена – прізвиська і т. д.);

б) за способом художньої номінації в художніх текстах (опозиція: лексичні засоби з урахуванням контекстуальних і індивідуально-авторських підходів і т. д.);

в) за співвідношенням власних назв у поетичній ономастиці з національними іменниками мови народу (опозиція: реальні – вигадані, часте – рідкісне і т. д. при характеристиці поетонімів) [15, с. 104].

Під час класифікації поетонімів необхідно враховувати єдність процесу "реальна ономастика – автор – поетична ономастика", який має важливе значення під час створенні художнього тексту. Це дозволяє виокремити в поетичному ономастичному просторі такі розряди поетонімів:

- історичні власні імена для історичних персонажів, місць, подій у художньому тексті;
- історичні власні імена для вигаданих автором художніх образів;
- загальноновживані імена і назви національної ономастики для вигаданих автором художніх образів;
- поетоніми вигаданих образів, створених за моделями національної ономастики (напівреальні імена);
- авторські поетоніми, створені для посилення експресії імені під час характеристики художнього образу без урахування специфіки національної ономастики;
- вигадані поетоніми для нереальних художніх образів, що не мають прямої співвіднесеності з об'єктивною дійсністю.

Основними об'єктами поетичної ономастики потрібно вважати опубліковані тексти художніх творів, на базі яких проводиться аналіз поетонімів з урахуванням ідейного змісту твору і специфіки авторської майстерності.

Художній текст є функціонально замкненою системою естетично організованих мовленнєвих засобів, тому власне ім'я в ньому набуває багатьох смислових зв'язків, складних асоціацій і конотацій, які й утворюють його індивідуально-художню семантику, що значно відрізняється від власне мовної.

Дослідженню творчості Лесі Українки присвячено чимало праць. Спадщина письменниці інтерпретували по-різному, а все ж поезика її творчості вивчена недостатньо, тим більше в контексті розвитку українського літературного модернізму.

Літературна ономастика Лесі Українки має подвійний код. Перший – гумористичний, адже тільки в гуморі й сатирі читач порівняно легко засвоює те, що хотів сказати письменник ужитими онімами. А другий, притаманний тільки Лесі Українці й нашарований на перший, зумовлюється формою, сюжетами її драматичних творів – її узвичаєнням говорити про національне на фоні загальнолюдського, про злободенне – на фоні вічного [11, с. 80].

Власні назви в системі поетики драматургії Лесі Українки є вельми специфічною категорією, яка має важливе значення на всіх рівнях художнього твору. Для індивідуального стилю письменниці не властиво розгорнуті описи часу, простору, інтер'єру тощо. Ім'я стає вагомим компонентом у моделюванні художньої дійсності.

Леся Українка як драматург розпочинала з прозових творів: "Блакитна троянда" та "Прощання" (обидва датовано 1896 роком). З виходом у світ першої драми письменниці критики по-різному відгукнулися на цю п'єсу, але більшість їх доволі несхвально сприйняли твір, як і взагалі драматургічний доробок авторки.

У першому драматичному творі "Блакитна троянда" оніми називають 13 дійових та згадуваних осіб: *Любов Олександрівна Гоцинська* – панна, сирота, 25 літ; *Олімпіада Іванівна Колчевська* – її тітка, стара вдова, живе при ній; *Орест Михайлович Груїч* – молодий письменник, недавно скінчив університет; *Марія Захарівна Груїчева* – його мати, не дуже стара, енергійна на вид жінка; *Сергій Петрович Милевський* – повніліт середнього віку, в часі "других молодощів"; *Олександра Вікторівна (Саня) Крашева* – молода панна, учениця музичної школи, товаришка Любові; *Острожин* – літератор, журналіст, старший по виду, ніж по літах; *Андрій Борисович Крицький* – студент, товариш Любові; *Яків Григорович Проценко* – старий лікар, приятель Любові і її тітки; *Надежда Петрівна* – знайома пані на водах; *Психіатр* – молодий лікар на водах; *1-ша панночка*; *2-га панночка*; *Хлопчик*, *Дівчинка* – вуличні діти.

Усупереч панівній традиції сільської драми Леся Українка обрала тему з життя інтелігентів. Відповідно дібрано й "інтелігентське" антропонімічне оснащення драми. З-поміж дев'яти персонажів, названих за прізвищем, четверо мають у ньому нетиповий для села суфікс -ськ, -цьк: *Гоцинська*, *Колчевська*, *Милевський*, *Крицький*. І лише прізвище старого лікаря має "сільський" формант -енко: *Проценко*.

Ономастичний простір "Блакитної троянди", починаючи від заголовка-символа і до найдрібніших епізодичних персонажів, вибудований в єдиному ключі – виявити в цьому лексичному шарі незвичність обставин кохання Люби й Ореста.

У творі Леся Українка вживає формулу "ім'я та по батькові" і формулу "ім'я та прізвище", віддаючи незначну перевагу останній.

Антропоформулу "ім'я та по батькові" поетеса використовує для: 1) традиційного звертання до літньої або поважної людини; 2) сатиричного зображення персонажа; 3) називання осіб, що стоять на вищому соціальному щаблі; 4) зосередження уваги читача на типових рисах певної національності; 5) підкреслення зневажливого ставлення до персонажа з боку інших персонажів: *Любов Олександрівна Гоцинська*, *Орест Михайлович Груїч*, *Сергій Петрович Милевський*, *Надежда Петрівна*.

Формула "ім'я та прізвище" в текстах творів Лесі Українки функціонує в таких варіантах: 1) повне особове ім'я та прізвище; 2) ВІ в розмовній формі та прізвище; 3) прізвище та особове ім'я; 4) іншомовні форми "ім'я та прізвище"; 5) псевдоніми, утворені за формулою "ім'я та прізвище"; 6) ВІ жінки та прізвище за чоловіком (андроніми); 7) ВІ та прізвище: *Андрій Крицький*.

Власне зав'язка та розвиток дії починається з появою у творі Люби та її товариства. Важко не помітити, що в розмовах на мистецькі теми доволі часто згадуються імена митців світового масштабу: *Ібсен*, *Золя*, *Рубенс* тощо. Ці оніми, крім указівок на певну ерудицію персонажів, набувають глобального звучання.

У діалозі Люби й Крицького часто вживається ім'я *Жанни д'Арк*, наділене додатковими смислами: через загальну відомість народної французької героїні це ім'я асоціюється з героїзмом і, перебуваючи в поєднанні з іменем Робесп'єр, спонукає до думки, що стосунки з Крицьким носять громадський характер.

Якщо характери Ореста, Люби й Милевського більш-менш розкрито в першій дії, то образ Сані детальніше висвітлено в другій. Авторська ремарка в експозиції твору вказує з одного боку на молодість панни (не випадково письменниця виносить і варіант її імені – *Саня* – який натякає на її "дитячість", несерйозність), а з іншого – на її красу, про що свідчить промовисте прізвище – *Крашева*. Подібна портретна характеристика наявна і в прізвищі *Милевський* (первісний варіант прізвища – *Миленко*).

Власна назва в п'єсах формує образ. Внутрішня форма імен дає можливість поглибити символічність денотата. Низка імен у творах Лесі Українки в своїй етимології вже містить певну інформацію про образ, яка в ході розгортання сюжету збагачує його новими значеннями, несподіваними підтекстами, що істотно розширює асоціативне поле образу, а як результат – він набуває ознак символу. Досить промовистими в цьому плані є драми вітчизняного етнокультурного шару [4, с. 30].

Взаємозв'язок імені та образу в творах письменниці є таким тісним, що ім'я здатне концентрувати ідею образу й бути його представником поза текстом. Ім'я – це квінтесенція ідеї, а ономастичний шар п'єси – комплекс образів та ідей.

Поетонім для письменниці часто слугує засобом увиразнення теми твору (*Любов – любов*) чи характеру персонажа (ця особливість досить яскраво відтворена в сцені божевілля Любові). "Гра" іменем – один із найхарактерніших прийомів Лесі Українки. Неоромантичні принципи вельми яскраво демонструє ця особливість: сильна особистість, пророк найчастіше маркується шляхом іменування, яке

є контрастом до безіменної, сірої юрби.

У системі поезики Лесі Українки чільне місце посідає кольорова та музична символіка, яку часто увиразнено барвами та музикою імен. Таке ономастичне мереживо проходить через систему взаємозв'язків *ім'я / словесна партія, ім'я / портрет, ім'я / контекст* [11, с. 82]. Окрім музичного оформлення зовнішньої форми, власні назви в Лесі Українки звучать і на рівні внутрішньої форми, що уможливорюється завдяки фоновим знанням суспільства, відтак власні назви завдають тональність твору. Наприклад, іменування *Олімпіада Іванівна* досить яскраво вирізняється у творі. Крім виокремлення з-поміж інших, такий гостроконтрастний прийом іменування (поєднання античної форми з національною) робить образ об'ємнішим, до того ж це ім'я, поставлене поряд зі звичайним, буденним – *Груїчева*, наповнюється витонченістю та поважністю.

Ставлення Лесі Українки до поетонімів істотно змінювалося. Після “Блакитної троянди” поетеса була розчарована всією тогочасною українською драматургією, й це відбилося на її ставленні до поезики власних назв.

Отже, у системі поезики драматургії Лесі Українки власні назви посідають особливу позицію, функції яких мають важливе значення в художньому світі авторки, в увиразненні його вишуканої неповторності. Ім'я для Лесі Українки – це завжди щось більше, ніж звичайне найменування, це своєрідна субстанція, що концентрує ідею позначуваного ним предмета.

Література:

1. Ажнюк Б. М. Українські власні назви (антропоніми і топоніми) в англійському написанні // Мовознавство / Б. М. Ажнюк. – 1993. – № 1. – С. 3–15.
2. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1963. – 256 с.
3. Зинин С. И. Из истории лексикографирования собственных имен художественной литературы / С. И. Зинин // Научн. тр. ТашГУ. – Ташкент, 1980. – 629 с.
4. Калинин В. М. Литературная ономастика или поэтика онама : метод. указ. к спецкурсу / В. М. Калинин. – Д., 2002. – 39 с.
5. Карпенко М. В. Русская антропонимика : конспект лекций спецкурса / М. В. Карпенко. – Одесса, 1970. – 42 с.
6. Карпенко О. Ю. Ментальна організація власних назв / О. Ю. Карпенко // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 25–34.
7. Компан О. Ономастика як допоміжна історична дисципліна / О. Компан // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. Ономастика : збірник статей. – К., 1966. – С. 54–64.
8. Малютіна Н. Художнє втілення екзистенційного типу мислення в драматургії Лесі Українки / Н. Малютіна. – Одеса, 2001. – С. 149–159.
9. Никонов В. А. Имя и общество / В. А. Никонов. – М., 1974. – 278 с.
10. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М., 1988. – 199 с.
11. Рачок А. А. Ономастика драматичних творів Лесі Українки / А. А. Рачок // Науково-методична конференція викладачів, співробітників і студентів : тези доповідей : у 2-х ч. / [відп. за вип. В. В. Бібик]. – 2011. – Ч. 1. – С. 80–82.
12. Силаева Г. А. О содержании понятия “литературный антропоним” / Г. А. Силаева // Русская ономастика. – Рязань, 1977. – С. 152–156.
13. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М., 1973. – 367 с.
14. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К., 1975–1979.
15. Фоянкова О. И. Имя собственное в художественном тексте / О. И. Фоянкова. – Л., 1990. – 104 с.